

Zitierhinweis

Raková, Svatava : recension de : Anja Werner, The Transatlantic World of Higher Education. Americans at German Universities, 1776-1914, New York : Berghahn, 2013, dans : Český časopis historický, 2016, 3, p. 780-786, DOI: 10.15463/rec.334779174

český časopis historický

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

fundační aktivitou na straně druhé: úvaha o tom, že „náboženství ano, církve ne“ není tedy zdaleka jen novodobou záležitostí.

Specifičtější je poslední velké téma knihy: patronát, a to v souvislosti s (polo-) legálním postavením protestantismu v raněnovověkém Slezsku. Prezentační právo vrchností, z nichž některé byly evangelického vyznání, hrálo svou roli ještě několik dekád po třicetileté válce: i když byli evangelíci koncem 17. století zřetelně omezováni, nekatolická šlechta ani nedávní konvertité rozhodně neprojevovali horlivost v plnění státních nebo římskokatolických církevních rekatolizačních nařízení. Na druhou stranu skutečnost, že „patron i církevní nadřizení... obecně spíše přivírali oči nad osobními nedostatky problematických kněží“ (s. 290), nemusela vůbec pramenit z ideologických důvodů. Velmi často šlo zřejmě o důsledek personálních vazeb nebo o strategii, jak na sebe neupozorňovat a nepřidělavat si tak problémy. Přes různé „stíny“ frýdeckého církevního provozu autor nicméně konstatuje, že ve sledovaném období bylo dosaženo toho, proč bylo arcikněžství zřízeno: došlo k restaurování farní struktury rozrušené v 16. a na počátku 17. století úspěchem reformace, jednotlivá benefícia byla dlouhodobě zabezpečena hmotně i personálně a „v neposlední řadě došlo... k vytvoření základny k rekatolizaci Těšínska i dalších konfesně smíšených oblastí Slezska“ (s. 310). V tom všem má autor nepochybně pravdu – „světla“ (z hlediska římskokatolické církve) evidentně převažovala nad „stíny“, a to do té míry, že až trochu sporným činí poetický název díla.

Uvážíme-li výše uvedené výhrady ke knize Davida Pindura, lze čtenáři doporučit následující: nechtě podrobně přečte krátký, pregnantně shrnující závěr (s. 295–310) a prolistuje hojně a dobře vybrané obrázky. Pro základní přehled i shrnutí věcných zjištění autorova badatelského úsilí to nepochybně stačí a současně to komukoli, kdo není důkladně seznámen s komplikovanou náboženskou situací Slezska, přinese podstatné informace. „Hlouběji do textu“, který vedle prostého výčtu lokálních faktů samozřejmě obsahuje i řadu „perliček“, má smysl vnořit se jen v případě témat, které ten který čtenář sám sleduje v širší/komparativní perspektivě. Celý výklad zjevně dokáže přecíst jen opravdu zapálený místní badatelé.

Zdeněk R. Nešpor

Anja WERNER

The Transatlantic World of Higher Education.

Americans at German Universities, 1776–1914

New York – Oxford, Berghahn 2013, 329 s., ISBN 978-0-85745-782-0.

Čtvrtý svazek série Evropské studie amerických dějin může sloužit jako vzorový příklad módní, avšak tematicky i koncepčně dosti rozvolněné specializace transatlantických studií. Klíčovými analytickými nástroji jsou komunikace a přenos, a to na příkladu akademické peregrinace amerických univerzitních adeptů do středoevropského německojazyčného prostoru, přesněji na území dnešní Spolkové republiky Německo. Historikům moderních dějin mezinárodní vzdělanosti je vcelku známo, že profesionální americká historiografie až

do první světové války dlužila velkému německému vzoru jak v institucionální a odborné výstavbě oboru, tak i vědeckou přípravou klíčových osobností; tato důkladná studie se ovšem pokouší o mnohem širší, byť nikoli úplný záběr.¹

Americko-německá provázanost na poli univerzitní výuky a vědeckého poznání v období končícím de facto až nástupem Hitlera (kdy se díky židovskému exodu tok přenosu radikálně obrátil) byla enormní v celém rozpětí badatelských specializací. Jako příspěvek ke zmapování této málo viditelné, ale tím významnější složky komplexu euroatlantických vztahů včetně fenoménu tzv. měkké (soft) politiky si autorka zvolila její podstatnou výseč, totiž studijní pobyty Američanů na významných německých univerzitách a jejich tamní zkušenosti. Aby bylo možno technicky zvládnout, vytrdit a zpracovat objemnou pramennou základnu, soustředila výzkum na čtyři významné univerzity – Göttingen, Heidelberg, Halle a především na svou alma mater Lipsko –, ačkoli Američané prokazatelně studovali i v dalších vysokoškolských destinacích, jako byl Freiburg a zejména Berlín. S tímto výběrem však koresponduje vnitřní organizace časového rozkročení, pro niž jednotlivé ústavy slouží jako reprezentativní modely.

Autorské (ostatně nepřelíživě využívané) rozčlenění látky do pěti etap podle „velkých dějin“ na obou stranách Atlantiku působí poněkud násilně, nicméně v zásadě šlo o dvě, svým charakterem odlišná období, mezi nimiž tvoří předěl počátek sedmdesátých let 19. století, tedy americké ukončení radikální Přestavby a německé sjednocení. Po raných spíše ojedinělých studijních návštěvách, směřujících především na proslulá učiliště v Göttingen a Heidelbergu, dochází po polovině století k mohutnému akademickému exodu na expandující a badatelsky progresivní univerzity pruské a saské, záhy považované za přední vědecká centra v euroatlantickém světě. Toto základní dělení se v knize jasně prosazuje jako vůdčí princip, podle něhož jsou strukturovány tematické kapitoly.

Kniha stojí za pozornost zejména z hlediska koncepční výstavby a volby analytických kategorií, které poctivě (jistě s ohledem na americké nadační fondy) respektují akademickou poprávku postmoderní situace. S výjimkou lipské případové studie je text zpravidla členěn podél tematických linií bez dodržování chronologické posloupnosti, což má občas i jisté nevýhody při zařazování časově čile „přeskakujících“ údajů do konkrétního historického kontextu. V úvodu autorka poukazuje na oblasti, kde díky důkladné práci s prameny došla k závěrům opravujícím či měnícím dosavadní stav poznání, a to jak v počtech studentů, tak v geografii jejich původu i zámořských destinací. Sama přiznává sklon k provokativnímu

1 V soupisu bibliografie autorka uvádí na dvě stě titulů, které se vztahují k dějinám vysokého školství, vývoji vědeckých disciplín a významným osobnostem; mezi nimi je i několik studií přímo k americkému univerzitnímu hostování, např. Konrad H. JARAUSCH, *American Students in Germany: The Structure of German and U. S. Matriculants at Göttingen University, 1815–1914*, in: H. Geitz et al. (ed.), *German Influences on Education in the United States to 1917*, Cambridge 1995, s. 195–211. Nechybí literatura k okruhům spíše okrajově dotčeným (náboženství, válka, obecné politické a kulturní dějiny), postrádám však některé vlastního tématu bližší studie, např. k historické vědě práce P. Novicka (zdá se ale, že celé písmeno N ze soupisu vypadlo), J. Cunninghama, G. Iggerse, L. Sorensena, E. Goldmana, biografické sondy C. Wilsona aj.; k R. Hofstadterovi viz závěr recenze. Historikové zpravidla volili jiné univerzity než Lipsko, vliv Karla Lamprechta na americké „nové dějiny“ byl nicméně mimořádný.

myšlení, které jí umožňuje nacházet neotřelé souvislosti, například mezi změnami v pojetí vědy a dynamikou akademické migrace; s přijetím humanitního vzdělání do vznešené kategorie *science* se dává do pohybu studentstvo i v zaostalejších či nově kolonizovaných amerických regionech, které si nemohly dovolit nákladné přírodovědné bádání (Jih, Středozápad). Masa Anjou Wernerovou prezentovaných poznatků je ovšem zcela původních, tedy mimo revizionistický diskurs.

Vstupní kapitola o dějinách moderního vysokoškolského vzdělání zjevně nehodlá opakovat známé pravdy o významných reformních počinech na tomto poli, cenná je tu charakteristika významných amerických kolejí ve vztahu k měnícímu se pojetí vědeckosti v kontextu dosavadních historiografických výkladů a diskusí. Od druhé kapitoly počíná prezentace výsledků náročného průzkumu pramenů z archivů čtyř zmíněných univerzit, a to imatrikulčních zápisů (matrik) s množstvím informací o národním, náboženském a sociálním profilu adepta a tzv. adresářů, jejichž mnohem skrovnější údaje zato zachycovaly (i když nikoli v úplnosti) i početnou kategorii hostujících posluchačů, kteří neprošli standardní registrací, což se týká zejména ženského zastoupení. Nejvíce je vytěžen lipský archiv s mnohatisícovými záznamy, o jehož bohatství autorka opírá řadu závěrů pro pozdější „expanzivní“ období.

Pomineme-li občasný výpadek autorčiny badatelské disciplíny (redundantní odkazy na Johna Winthropa či Malcolma X), upoutají pozornost její numerické důkazy rostoucí americké přítomnosti v Německu. V počátečním období se jednalo o jedince, převážně „bostonské brahmíny“, pobývající tu na povinné evropské vzdělanostní výpravě, kteří nicméně díky německé univerzitní zkušenosti významně přispěli k rozvoji své disciplíny (historikové a lingvisté G. Ticknor, E. Everett a zejména G. Bancroft). Po roce 1870 ovšem jen do Saska proudily stovky profesionálních zájemců z nejrůznějších sociálních vrstev i regionů USA, kteří si tak hodlali zvýšit akademickou úroveň.

Americký univerzitní boom, který vyvolala kolonizace Středozápadu, probíhal paralelně se spektakulární explozí počtu studentů i vědecké prestiže, již se těšila starodávná instituce v Lipsku, a to nejen v tradiční klasické filologii, ale nově i v přírodních vědách, psychologii nebo v ekonomii. Pro období po roce 1870 autorka zjistila jen v Lipsku více než 1500 amerických imatrikulací. Desítky žen pak dále figurují mezi „posluchači“, přičemž další jména vyplývají z korespondence, deníků, pamětí a jiných pramenů osobní povahy, které Wernerová využila jako doplňkové zdroje. Lipsko tak vyvstává jako jeden z hlavních německých cílů tisíců vědychtivých Američanů a Američanek, kteří zde v cizineckém korpusu na přelomu století zaujali druhé místo za ruskými studenty a studentkami.

Se „statistickým“ materiálem (s přirozeným těžištěm v Lipsku po 1870) pracuje autorka ve druhé kapitole dále velmi systematicky, přičemž ji zajímá především interkulturní kontakt a vzájemná recepce odlišnosti. Identifikované americké studenty roztřídila podle postmoderního rejstříku biokulturních diverzit, a to v pořadí: bílí, fyzicky zdatní heterosexuálové, Afroameričané, homosexuálové, ženy a sluchově a zrakově postižení. U jednotlivých kategorií sleduje pak geografický původ, sociální status a motivaci. Německé zkušenosti bílých mužů kolísají mezi nezměrným obdivem k úrovni výuky, ambivalentním přijetím starobyklých rituálů a nechutí k univerzitní byrokracii, přičemž první složka jasně převažuje a druhá je provázena silnou impresí, odrážející se v četných zmínkách určených pro domo.

U všech ostatních skupin s výjimkou homosexuálů (jediný doložený případ skončil promptním vyloučením z fakulty) konstatuje Wernerová silný emancipační zážitek, vyplývající z vědecké a akademické svobody a celkově liberálního ovzduší, nesrovnatelného se zkostnatělým teologickým duchem mnoha amerických ústavů. Černošští i tělesně postižení studenti v dobových relacích i vzpomínkách popisovali rovnostářské jednání plné respektu k jejich „jinakosti“ (speciální výuce hluchých je věnována obšírná pasáž) a po zásluze dosahovali kýžených gradů, aby po návratu čerpali z německé inspirace v emancipačním aktivismu. Otevřená a vstřícná prostředí saské univerzity oceňovaly i ženské „posluchačky“, byť jim byla až do počátku 20. století odepřena řádná imatrikulace (v té době již ovšem americký příliv díky domácím reformám vysokého školství rapidně klesal). V německém vlivu a příkladu pak autorka spatřuje podstatný impuls k rekonceptualizaci „americtví“, jakési profilové americké identity, vymaňující se z matrixu WASP; dále však s tímto termínem jako interpretačním nástrojem ve smyslu diskursu již nepracuje.

Z hlediska geografie a sociologie původu studentů byli s postupem času stále výrazněji zastoupeni profesionálové středních tříd ze všech regionů, zejména vysokoškolská učitelé využívající liberální praxe studijního volna. Bílí i černí mužové přitom mohli využívat celou plejádu fondů a stipendií, které jim umožňovaly nikoli absolutorium, ale typický jednosemestrální „erasmus“. Nejčastěji se jednalo o bakaláře s jistou praxí ve výuce, kteří si pobytem na světových centrech vědecké excelence hodlali vylepšit kariérní vyhlídky nebo se prostě zdokonalit v profesi; fakt, že takto globálně uvažujících „obyčejných“ učitelů z četných kolejí Středozápadu byly doslova stovky, by vyžadoval hlubší analýzu jejich odborného rozhledu a životních strategií.

Třetí kapitola věnovala autorka univerzitě v Lipsku v historické perspektivě od založení 1409 (bez zmínky o pražsko-kutnohorské souvislosti), zejména pak bouřlivému procesu její modernizace od poloviny 19. století a proměně poněkud omšelého ústavu ve vědeckou avantgardu v řadě oborů. Americká přítomnost je patrná zejména v podobě dobových svědectví a komentářů; z nich autorka poskládala panorama rozvoje výzkumného života univerzity včetně proslulých osobností, z nichž mnohé zájemce včetně žen přitahoval zejména seminář experimentální psychologie Wilhelma Wundta.

Tomuto vědeckému fenoménu a jeho zásadnímu významu pro etablování americké vědecké psychologie je věnována pozornost jako případové studii ve čtvrté kapitole, a to v kontextu „transatlantického vědeckého zasítování“, jímž Wernerová rozumí vytváření institucionalizovaného i neformálního akademického partnerství. Nejčastějším jeho zdrojem se jevila uznávaná německá (lipská) vědecká osobnost s nimbem novátorství, která po desetiletí přitahovala zahraniční zájemce. Na vztah profesor-žák byly pak navěšeny další okruhy transoceánského přenosu, interference a případné spolupráce. Novátorské podněty přicházely především z filozofické fakulty, na níž se dosud v duchu evropské univerzitní tradice přednášely nejen humanitní a sociální vědy, ale i celé spektrum věd přírodních.²

2 Některé přírodní vědy se v Lipsku tradičně vyučovaly na lékařské fakultě (botanika), případně na obou (chemie), což dvojí registraci ztěžovalo rozpočty studentů. Standardní čtyřfakultní studium doplňovala teologie a právo, kde však studovalo minimum Američanů.

Vedle změn v institucionálních strukturách (včetně vzniku specializovaných seminářů) ilustruje autorka svou teorii přenosu na příkladu proslulých kapacit obdařených výrazným intelektuálním charismatem, jimiž Lipsko (vedle Göttingen) na sklonku století oplývalo a které udávaly ráz oborového vývoje. V případě jejich amerických následovníků se nejednalo jen o předávání badatelských metod a výsledků, ale též o změnu statusu vědy a vědců; „Herr Professor“, osobnost disponující odbornou i veřejnou autoritou, ctěná na úrovni vládního rady a podobně honorovaná, byla na většině amerických univerzit zlatého věku institucí téměř neznámou.³ Z obsažného pramenného materiálu autorka vytěžila ještě údaje o další německé peregrinaci lipských Američanů (někdy následovali své guru z jedné univerzity na druhou), jsou však neúplné a spíše než k zobecnění slouží k důkazu o rodícím se pletivu kontaktů.

Z americké strany pak matriky ukazují mírnou převahu absolventů „břečtanové“ trojice Harvardu, Yale a Princetonu, doplněných již na sklonku 19. století výjimečnou univerzitou v Ann Arbor (Michigan). Na nich se zvláště vyvinul systém inzerce, konexí, doporučení a stipendií potřebných k úspěšné německé stáži. Kapitulu uzavírá výčet a profesní i badatelská charakteristika hlavních profesorských *stars* na čele s W. Wundtem, jejichž četní mužští i ženští ctitelé po návratu do USA účinně podporovali šíření transatlantických vazeb.⁴

Institute a provoz studentské kolonie v Lipsku tvoří další krok v úsilí o komplexní portrét „malé Ameriky“ včetně její koexistence s prostředím vně univerzity. Jako většina expatriantů, i lipští Američané se od sedmdesátých let 19. století scházeli pospolu se všemi funkcemi informační burzy a sociální saturace, o čemž svědčí deníky a zápisky účastníků. Americký klub studentů (1890–1892) s ambiciózními statuty, inspirovaný domácími spolkovými vzory, však zakrátko zanikl a neúspěšné byly i ostatní pokusy o organizaci studentského života na národním základě, což bylo patrně důsledkem převahy krátkodobých stáží. Trvalejší život vykazovala ekumenická Americká církev s celoevropskou působností a nabídkou nejen náboženských služeb, ta však záměrně podporovala etnicko-civilizační autismus a uzavírání se před mezikulturní zkušeností. Jak vyplývá z autorčina výzkumu, americká kolonie v Lipsku vykazovala všechny známky kulturního ghettá bez ochoty vstřebávat německé prostředí jinak než prostřednictvím univerzitních lekcí: „US studenti... žili spolu v pensionech, chodili na jídlo do stejných hospod, společně navštěvovali divadlo či operu, veslovali na řece, hráli tenis a mnoho jiného“ (s. 172). Širší společenské styky pěstovali takřka výlučně se soukmenovci, ať jimi byli diplomaté a konzulové při návštěvě města nebo několik málo rezidenčních profesorů.⁵ S pochmurně vykresleným obrazem výlučnosti a izolace, často ještě posílené doprovodem rodinných příslušníků a přátel,

- 3 Pozoruhodné literární svědectví vydává univerzitní román Sinclaira LEWISE *Elmer Gantry* (1913), kde mezi domácími úzkoprsmými bigoty tvoří světlou výjimku liberální německý profesor.
- 4 Podle počtu stálých i příležitostných studentů (přes 50 identifikovaných osob) byl W. Wundt, mezi jehož žáky náležel William James, pro Američany hlavní lipskou atrakcí; jeho a nikoli Freudovo učení se stalo základem americké klinické psychologie a psychiatrie.
- 5 Případ Lincolna Steffense, radikálního sociálního kritika a novináře z období progresivních reforem, který v Lipsku bydlel se svým německým přítelem a dokonce po něm zdědil majetek, zřejmě představoval výjimku.

nicméně poněkud kolidují v předchozích kapitolách popsané emancipační zkušenosti Američanů; ty si bez běžných styků s domácím studentstvem lze jen stěží představit.

Německou stránku zámořské zkušenosti zachytila autorka v kapitole právem nazvané *Utvrzování americké kultury*, neboť Američané údajně neměli na kulturní výměně za hranicemi odborných znalostí valný zájem. Vznikla tak pozoruhodná ambivalence vědecké vstřícnosti a vědomé obrany před vlivem „cizího“, podprahově nepřátelského či podřadného okolí a jeho kulturních vzorců. Právě v této pasáži, klíčové pro pochopení americké recepce či reflexe odlišnosti jiné než rasové či genderové, by čtenář očekával nasazení propracovaného systému teoretických premis a metod, jimiž historiografii „jiného“ vybavilo poslední půlstoletí. Na takovou aspiraci však autorka rezignovala a její americké Německo (Lipsko) je sestaveno z mozaiky citátů z korespondence či vzpomínek několika významných stážístů s doprovodem v podstatě jen reprodukujících komentářů. Na nich Wernerová vystavěla tezi, podle níž Američané prožívali zahraniční stáž v prvé řadě jako odtažití, občas ironičtí či svrchovaní pozorovatelé, jejichž úkolem bylo identifikovat a osvojit si pouze ty zkušenosti, které byly vhodně k převzetí.

Vedle vědeckého poznání se jako inspirativní a zvláště přitažlivá jevila svérázná německá kalokagathia, spojení duchovních a tělesných požitků, pěstovaná příslušnými spolky či bratrstvy. Půda, kde se „vysoká filozofie“ potkávala s rozvinutou kulturou pivnic, byla také jediným místem, kde snad docházelo k osobnímu kontaktu s řadovými německými studenty. Zevně pozorovaný domácí život se Američanům zdál bizarní, dívky nepřilíš hezké, Sasové nedokázali upravovat jídla „po americku“. Před kritickými zraky tak obstála pouze vánoční atmosféra s vyhlídkou na brzký návrat po závěru zimního semestru, který byl většinově preferován.⁶

Ze škály subtemat – význam bedekrů a průvodců, nostalgie, strava, vnitřní život americké komunity – si zvláštní pozornost zaslouží klíčová otázka jazyka, jehož znalost zásadně podmiňuje perspektivu „jinakosti“. Podle šetření Wernerové uměli stážísté „masového“ období německy jen zcela výjimečně (příliš způsobilí nebyli ani tzv. germanisté). Zápas s jazykem většina udávala jako neúspěšný zejména v nárocích běžné konverzace (včetně lamentací nad místním dialektem). Porozumění přednáškám kolísalo v rozmezí od nuly do dvou třetin předneseného textu. Tato skutečnost nejen vysvětluje přirozenou tendenci k národnímu zapouzdření, ale dosti zásadně zpochybňuje i možnosti a význam „přenosu.“ Zdá se, že alespoň v případě zkoumaného Lipska přinášel pobyt na prestižní univerzitě spíše kladné body v kariérním profilu než skutečný odborný zisk.

Vedle mnoha zásluh zejména z hlediska otevření tématu v takové šíři a svědomitého vytěžení pramenů trpí text i několika nikoli nepodstatnými nedostatky. V úsilí o korektnost autorka zobecnila i jevy doložené doslova na jednotlivcích (Afroameričané, postižení; v případě antisemitismu jde o pouhou spekulaci). Závěry tak fakticky pozbývají vypovídací hodnoty. V partiích, které přesahují zpracování numerických údajů a míří do oblasti kultury, mentality a habitu, jsou důkazní citáty pro dlouhých čtyřicet let druhého období uváděny

6 Z prezentovaného materiálu a v reflexi Frantze Fanona (*Peau noire, masques blanc*, 1952) lze dovést, že v konfrontaci se vzdělanými bílými Němci převážila americká identita a solidarita s vlastními „méněcennými“, tedy černochoy a ženami.

bez respektu k zařazení na časové ose, což čtenáři znemožňuje dopídit se případného vývoje s ohledem na měnící se lipské prostředí i vršící se zkušenosti amerického akademického exodu. Připojený soupis disertací lipských Američanů, jenž čítá na sto padesát náročně znějících titulů zejména z přírodních věd, vrhá jisté pochybnosti jak na údaje o převážně krátkodobých účelových pobytech amerických studentů, tak na jejich údajnou jazykovou nekompetenci. Závažnou otázkou pak zůstává vystavění většiny argumentů a závěrů na průzkumu situace v Lipsku. Příklad úspěšného německo-amerického intelektuálního transferu, jak jej pro historickou vědu pionýrsky zpracoval R. Hofstadter,⁷ sledoval ovšem linie institucionálních a osobních afiliací napříč říšským prostorem; případová studie Lipsko tyto konkrétní výsledky nepostihuje a ani nemá takové ambice.

Svatava Raková

Damian VALDEZ

German Philhellenism. The Pathos of the Historical Imagination from Winckelmann to Goethe

New York, Palgrave Macmillan 2014, 265 s., ISBN 978-1-137-29314-5.

Filhelénství je v západoevropské historiografii, na rozdíl od české,¹ velice oblíbeným tématem kulturních a intelektuálních dějin, neboť raně novověké velmoci jako Francie nebo Anglie, ale také početné státeečky dnešního Německa nebo Itálie v čele s papežským Římem byly v 18. století uchváceny znovuobjeveným (klasickým) Řeckem.² Nic na tom nemění skutečnost, že se často jednalo o zcela zidealizované představy nezakládající se na vlastním studiu nebo pozorování, protože většina filhelénů nikdy tehdejší Řecko, ještě ovládané Osmanskou říší, nepoznala z autopsie. Pro českého badatele je tedy velice přínosné číst o filhelénství 18. století, zvláště v jazykově německých oblastech.

7 Richard HOFSTEDTER, *The Progressive Historians: Turner, Beard, Parrington*, New York 1968; práce není uvedena ani v bohatém seznamu literatury.

1 O pohledech na Byzantskou říši očima Západu 17. až 19. století jsme zpraveni v příslušných publikacích (Bohumila ZÁSTĚROVÁ a kol., *Dějiny Byzance*, Praha 1992; Růžena DOSTÁLOVÁ, *Byzantská vzdělanost*, Praha 1990, resp. 2003), o inspiraci klasickým Řeckem nám původní práce dosud chybí. Moderně zpracované dějiny Řecka (Pavel HRADECKÝ a kol., *Dějiny Řecka*, Praha 1998) nám překvapivě nepomohou, například v nich zcela chybí jméno J. J. Winckelmann, a tak nejlepší statí o problematice zůstává vynikající předmluva k Winckelmannovu výboru od Jiřího Stromšíka. Srov. Johann Joachim WINCKELMANN, *Dějiny umění starověku: soubor statí*, předml., vyb. a překl. Jiří Stromšík, Praha 1986, s. 7–42. Fragmentárně nás poučí i kolektivní monografie Ladislav VARCL a kol., *Antika a česká kultura*, Praha 1978.

2 Srov. Konstadinos MARAS, *Philhellenismus. Eine Frühform europäischer Integration*, Würzburg 2012; pro 19. století Anne-Rose MEYER (Hg.), *Vormärz und Philhellenismus*, Bielefeld 2013; Sandrine MAUFROY, *Le philhellénisme franco-allemand (1815–1848)*, Paris 2011; Denys BARAU, *La Cause des Grecs: Une histoire du mouvement philhellène (1821–1829)*, Paris 2009; Michel ESPAGNE, *Philhellénismes et transferts culturels dans l'Europe du XIXe siècle*, CNRS Éditions 2005.

